

The Prophet's (PBUH) and the Companions' Approach to Differences in Qur'anic Recitation

Hadi Gholamrezaei¹

1. Ph.D. Graduate in Qur'anic Sciences and Hadith, Tarbiat Modares University, Email: agahadi@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 8 March 2025
Received in revised form:
4 April 2025
Accepted: 26 April 2025
Available online: 16 June 2025

Keywords:
Qur'anic Reading
Variations, Muhammad
Prophet (PBUH),
Companions of the Prophet,
Prophetic Biography
(Sirah),
History of the Qur'an,
Narrations (Hadith Reports),
Qur'an Teachers,
Conflict Resolution.

ABSTRACT

Objective: Variations in the recitation of the Qur'an were already present during the lifetime of the Prophet Muhammad (peace be upon him), as evidenced by reports in Sunni sources. This study aims to examine how the Prophet and his Companions dealt with such differences, in order to shed light on aspects of the Prophetic practice (sīra) and Qur'anic history, and to provide contemporary Muslims with guidance on addressing recitational differences today.

Method: The research adopts a descriptive-analytical approach, based on library resources. First, reports concerning differences in Qur'anic recitation during the Prophet's lifetime were collected from authoritative Sunni ḥadīth and Qur'anic historiographical sources. These reports were then analyzed using historical methods and reliable Qur'anic sources, with particular attention to the causes of such differences and the Prophet's responses to them.

Results: The findings indicate that recitational differences in the Prophet's era were natural and unavoidable. Most disputes among the Companions were resolved amicably, but in more serious cases, they turned directly to the Prophet. The Prophet typically affirmed both readings, urging the Companions to avoid unnecessary disputes and focus on recitation. In rare cases—such as disagreement over the number of verses in Sūrat al-Aḥqāf—the Prophet expressed anger, likely due to the triviality of the issue and the Companions' preoccupation with minor differences. Furthermore, the Companions usually referred first to Qur'an teachers like Ibn Mas'ūd, Ubayy ibn Ka'b, and Zayd ibn Thābit, turning to the Prophet only when disagreements persisted, which reflects the Prophet's oversight of Qur'anic instruction.

Conclusions: Qur'anic recitational differences during the Prophet's lifetime were natural, and his approach was to prevent such differences from becoming a cause of division. The Prophet only expressed displeasure at disputes over minor details, while generally affirming multiple recitations and encouraging unity through the practice of recitation. This Prophetic model provides a constructive framework for Muslims today in addressing recitational differences and avoiding unnecessary conflict.

Cite this article: Gholamrezaei, H. (2025). The Prophet's (PBUH) and the Companions' Approach to Differences in Qur'anic Recitation. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 103-128.
<https://doi.org/10.22034/qer.2025.17718.1245>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17718.1245>

Introduction

Differences in Qur'anic recitation are among the significant issues in the historiography of the Qur'an, with their roots traceable to the Prophet Muhammad's (PBUH) own time. Numerous Sunni narrations indicate that the Companions of the Prophet (PBUH) experienced disagreements over the manner of reciting the Qur'an during his lifetime. This study aims to examine how the Prophet and his Companions interacted with such differences. The importance of this inquiry lies in its potential to uncover new dimensions of the Prophetic practice (*sīrah*) and the historical development of the Qur'an, as well as to offer guidance for contemporary Muslims in dealing with diverse recitational traditions.

Methodology

The research adopts a descriptive-analytical method and relies on library-based sources. Initially, narrations related to recitational differences during the Prophet's lifetime were collected from authoritative Sunni sources and Qur'anic historiographies. These reports were then analyzed from various angles to identify how the Prophet and his Companions dealt with these disagreements. Historical principles and reliable Qur'anic sources were utilized in the analysis, with particular attention to the causes behind such variations and the Prophet's response to them.

Findings

The findings of the study confirm that differences in Qur'anic recitation during the Prophet's time were natural and undeniable. In most cases, these differences were resolved peacefully among the Companions without conflict. However, in some notable instances, intense disagreements led Companions to consult the Prophet directly. For example, some narrations describe disputes such as the one between 'Umar ibn al-Khaṭṭāb and Hishām ibn Ḥakīm, which escalated to the point of confrontation, resulting in them being brought before the Prophet (PBUH). In such cases, the Prophet would affirm both recitations and advise the Companions to refrain from fruitless disputes, encouraging them instead to focus on the recitation of the Qur'an itself.

However, in a specific case involving a disagreement over the number of verses in Sūrat al-Aḥqāf, the Prophet expressed anger and displeasure. This reaction may have stemmed from the Companions' undue focus on minor, non-essential issues. Despite this instance, the Prophet generally welcomed

recitational diversity and sought to resolve differences in a calm and conciliatory manner.

Another noteworthy finding is the procedure the Companions followed when facing such differences. They would initially consult prominent teachers of the Qur'an, such as Ibn Mas'ūd, Ubayy ibn Ka'b, and Zayd ibn Thābit. Only when these efforts failed would they turn to the Prophet (PBUH). This sequence reflects the Prophet's structured oversight over the learning and teaching of the Qur'an within the early Muslim community.

Conclusion

Differences in Qur'anic recitation during the Prophet's (PBUH) lifetime were entirely natural and should not be regarded as post-Prophetic phenomena. Rather than rejecting varying recitations or fostering discord, the Prophet consistently encouraged unity and placed emphasis on the spiritual act of recitation itself. His anger was reserved only for instances where disagreements revolved around trivial matters such as the exact number of verses in a sūrah.

The Prophet's approach highlights the principle that such differences should not become a cause for division among Muslims. Instead, Muslims must approach them with a spirit of mutual understanding, grounded in the shared message of the Qur'an. The outcomes of this study can provide contemporary Muslims with practical insights for engaging with recitational differences and offer a model for resolving Qur'anic disputes. Moreover, the emphasis on consulting qualified Qur'anic teachers before escalating issues to higher authorities stands out as a valuable and practical lesson from early Islamic history.

چگونگی تعامل پیامبر ص و صحابه با مسئله اختلاف در قرائت قرآن

هادی غلامرضایی^۱

۱. فارغ التحصیل دکتری، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس: agahadi@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶

هدف: اختلاف در قرائت قرآن از همان دوران پیامبر اکرم (ص) وجود داشته و روایات اهل سنت به روشنی از این اختلافات گزارش داده‌اند. هدف پژوهش حاضر، بررسی چگونگی تعامل پیامبر اسلام (ص) و صحابه با مسئله اختلاف در قرائت قرآن است تا ابعاد جدیدی از سیره نبوی و تاریخ قرآن روشن شود و الگوهایی برای مواجهه مسلمانان با اختلافات قرائات در عصر حاضر ارائه گردد.

روش: این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. در گام نخست، روایات مربوط به اختلاف قرائت در زمان پیامبر (ص) از منابع معتبر اهل سنت و تاریخ‌نگاری‌های قرآنی گردآوری شد. سپس این روایات با تکیه بر اصول تحلیل تاریخی و منابع معتبر قرآنی بررسی گردید تا واکنش پیامبر و صحابه در برابر این اختلافات آشکار شود.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که اختلاف در قرائت قرآن در عصر پیامبر امری طبیعی و رایج بوده است. در بیشتر موارد، صحابه اختلافات را به صورت مسالمت‌آمیز حل می‌کردند، اما در مواردی شدید، به پیامبر مراجعه می‌نمودند. پیامبر (ص) غالباً هر دو قرائت را تأیید و صحابه را به پرهیز از مجادلات و تمرکز بر تلاوت قرآن دعوت می‌کردند. در عین حال، در مواردی مانند اختلاف بر سر شمار آیات سوره احقاف، پیامبر (ص) به دلیل بی‌اهمیت بودن موضوع و درگیری بی‌مورد صحابه، به شدت ناراحت شدند. همچنین، سلسله‌مراتب رجوع صحابه از معلمان قرآن (ابن مسعود، ابی بن کعب و زید بن ثابت) به پیامبر نشان‌دهنده نظارت پیامبر بر آموزش قرآن در جامعه اسلامی بود.

نتیجه‌گیری: اختلاف در قرائت قرآن در زمان پیامبر (ص) طبیعی بوده و پیامبر با رویکردی مسالمت‌آمیز، مانع تبدیل این اختلافات به عامل تفرقه می‌شدند. پیامبر تنها نسبت به اختلافات جزئی و غیرضروری واکنش منفی نشان می‌دادند و در سایر موارد، با تأیید قرائت‌های مختلف، صحابه را به تلاوت و وحدت دعوت می‌کردند. این الگو می‌تواند برای مسلمانان معاصر در مواجهه با اختلافات قرائت آموزنده باشد و راهکار عملی برای کاهش منازعات قرآنی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها:

اختلاف قرائت قرآن،

پیامبر اسلام (ص)،

صحابه،

سیره نبوی،

تاریخ قرآن،

روایات،

معلمان قرآن،

حل و فصل اختلافات.

استناد: هادی غلامرضایی (۱۴۰۴). چگونگی تعامل پیامبر ص و صحابه با مسئله اختلاف در قرائت قرآن. *مطالعات قرائت*

قرآن، ۱۳ (۲۴) ۱۰۳-۱۲۸. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17718.1245>

© نویسندگان

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

مطابق گمان غالب، اختلاف در قرائت قرآن محصول دوران پس از پیامبر و نتیجه نبود دسترسی به ایشان تلقی می‌شود؛ ازاین‌رو، تصور می‌شود که مسلمانان در زمان حضرت اختلافی در قرائت نداشته‌اند (معرفت، ۱۴۱۵: ۹/۲ و ۱۳۸۴: ۱۶۶). بالین حال، بر اساس روایات اهل سنت، صحابه حتی در زمان پیامبر نیز بر سر قرائت قرآن دچار اختلاف بوده‌اند (راجعی، ۱۹۹۶: ۶۸؛ ناصر، ۱۳۹۸: ۲۸۹).

هرچند نگاه شیعه به این روایات عمدتاً منفی است، اما با توضیحی که ارائه خواهد شد، نه اصل وقوع اختلاف در زمان پیامبر قابل انکار است و نه تمامی جزئیات این روایات قابل پذیرش.

پرسش اصلی این مقاله این است که تعامل پیامبر و صحابه با اختلاف در قرائت قرآن چگونه بوده است؟ اهمیت این پرسش از دو جهت قابل تأمل است: ۱. بررسی این موضوع می‌تواند جنبه‌ای کمتر مورد توجه از سیره نبوی، تاریخ صحابه و قرآن را روشن کند؛ ۲. با توجه به نقش الگویی پیامبر برای همه مسلمانان (احزاب: ۲۱) و همچنین حجیت سنت صحابه نزد اهل سنت، تعیین نحوه تعامل پیامبر و صحابه با این مسئله می‌تواند نقشه راهی برای مسلمانان در مواجهه با اختلاف قرائات باشد. در این پژوهش، با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی به بررسی روایات مرتبط پرداخته‌ایم تا به پرسش مذکور پاسخ دهیم.

هرچند درباره اختلاف قرائات و مسئله سبعة احرف آثار متعددی به نگارش درآمده است، اما پژوهشی که این موضوع را از زاویه مورد نظر این مقاله بررسی کرده باشد، مشاهده نشد. نزدیک‌ترین پژوهش به موضوع نوشتار کنونی، مقاله «زمینه‌های صدور روایات احرف سبعة» از محسن رجبی است که در آن، دغدغه نویسنده چرایی تأیید تمامی قرائات از سوی پیامبر بوده است؛ نه نحوه تعامل ایشان و صحابه با این مسئله.

الف. مفهوم‌شناسی

«قرائت» واژه‌ای آرامی است (جفری، ۱۳۸۶: ۳۳۹) و به معنای «ضمیمه کردن چیزی به چیز دیگر» و «جمع کردن» به کار می‌رود (جوهری، ۱۳۷۶: ۶۵/۱). به خواندن، «قرائت» گفته می‌شود زیرا در آن، حروف و کلمات به یکدیگر پیوسته و جمع می‌شوند (راغب، ۱۴۱۲: ۶۶۸). در علوم قرآنی، قرائت به «نوعی از تلاوت قرآن که ویژگی‌های خاص خود را دارد و از نص وحی حکایت می‌کند» گفته می‌شود (معرفت، ۱۳۸۴: ۱۶۶؛ عترت دوست، ۱۳۹۷: الف: ۲۴). به این ترتیب، قرآن غیر از قرائت است: قرآن الفاظ نازل شده و قرائت، چگونگی خوانش آن‌هاست (زرکشی، ۱۴۱۰: ۴۶۵/۱؛ ذوقی، ۱۳۹۶: ۲۱).

اصل الفاظ قرآن، یا به اصطلاح «سیاهه» و «جوهر» آن‌ها، در اغلب واژگان مورد اتفاق است؛ اما در قرائت، تنها در درصد اندکی (۲/۵۶ درصد) اختلاف وجود دارد (پارچه‌باف، ۱۳۹۲: ۳۵) که از آن با عنوان «اختلاف قرائات» یاد می‌شود. منظور از «اختلاف صحابه در قرائت قرآن» در این پژوهش، معنای رایج و امروزی آن نیست؛ زیرا اختلاف در «کیفیت ادای یک کلمه» به دوره پس از توحید مصاحف و کنار گذاشتن متن‌های متفاوت مربوط می‌شود، نه به دوره پیشاتوحید مصاحف (سلیمانی، ۱۳۷۵: ۳۴؛ مفتخری، ۱۳۸۴: ۶۸). مراد از اختلاف در اینجا، هرگونه اختلاف مسلمانان درباره الفاظ قرآن و حتی شمار آیات یک سوره است.

ب. روایات حاکی از اختلاف صحابه

طبری روایات مربوط به اختلاف صحابه در زمان پیامبر را در مقدمه تفسیرش گردآورده است. از این رو، در این پژوهش به همین روایات و منابع پیش از آن بسنده می‌شود. این روایات هرچند فراوان‌اند، اما با توجه به قرائن و شواهد، بیانگر ماجراهای معدودی هستند. برخی از ناقلان به جزئیاتی مانند نام افراد اشاره کرده‌اند و برخی دیگر فقط اصل ماجرا را روایت کرده و از ذکر نام افراد خودداری نموده‌اند؛ به‌ویژه آنکه بعضی از این روایات با شأن صحابه نزد اهل سنت در تعارض‌اند. بر اساس بررسی انجام‌شده، به احتمال زیاد همه این روایات تنها به پنج ماجرای مشخص اشاره دارند (غلامرضائی و ...، ۱۴۰۲: ۹۵-۹۸). در ادامه، نخست خلاصه‌ای از هر یک از این ماجراها بیان می‌شود و سپس تلاش می‌کنیم با تجزیه و تحلیل آن‌ها به پرسش اصلی این پژوهش پاسخ دهیم:

موضوع اختلاف	اختلاف‌کنندگان و	شرح ماجرا
۱	اختلاف عمر بن خطاب با هشام بن حکیم بر سر اضافات هشام در ابتدای سوره فرقان	عمر هنگام شنیدن قرائت آغاز سوره فرقان توسط هشام در نماز، متوجه حروف و عباراتی شد که خود از پیامبر نشنیده و هیچ مسلمان دیگری نیز آن‌گونه قرائت نمی‌کرد. هشام در پاسخ گفت: «پیامبر خدا این سوره را به همین شکل به من آموخته است.» اما عمر که خود این سوره را از پیامبر شنیده و به خاطر سپرده بود، در صحت ادعای هشام تردیدی نکرد و پس از تکذیب سخن او، او را نزد پیامبر کشان‌کشان برد. پیامبر پس از شنیدن قرائت هر دو نفر، با استناد به نزول قرآن بر «هفت حرف»، درستی هر دو قرائت را تأیید کرد و به آن‌ها سفارش نمود که به جای پرداختن به چنین اختلافاتی، تا حد امکان به قرائت قرآن بپردازند (مالک بن انس، ۱۴۲۵: ۲۸۱/۲ و ۲۸۲: صنعانی، ۱۴۳۷: ۲۶۱/۱۰؛ ابوداود طیالسی، ۱۴۱۹: ۴۴/۱؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۷۹/۱).

۲	اختلاف عمرو عاص با یک مرد گمنام بر سر یک آیه	مردی آیه‌ای را قرائت می‌کند و عمرو بن عاص آن را می‌شنود و می‌گوید: «این آیه چنین نیست، بلکه به این شکل است که من می‌خوانم!» آن مرد پاسخ می‌دهد: «من خود این آیه را از پیامبر خدا شنیده‌ام.» هر دو نزد پیامبر می‌روند و ایشان پس از اشاره به نزول قرآن بر «هفت حرف» می‌فرمایند: «درباره قرآن با یکدیگر مجادله نکنید که این کار به کفر می‌انجامد» (ابوعبید، ۱۴۱۵: ۳۳۷).
۳	اختلاف عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب بر سر یک آیه از سوره احتمالا نحل	ابن مسعود با فردی در مورد قرائت آیه‌ای (احتمالاً از سوره نحل) اختلاف پیدا می‌کند. برای حل اختلاف، نزد ابی بن کعب می‌روند و با کمال تعجب می‌بینند او نیز آیه را به گونه‌ای متفاوت از هر دو نفرشان می‌خواند. هر کدام قرائت خود را به پیامبر عرضه می‌کنند و از ایشان می‌پرسند: «مگر شما این گونه برای من قرائت نکردید؟» پیامبر در پاسخ به هر یک، صحت قرائت او را تأیید می‌کند و همه این قرائت‌ها را به دلیل ناتوانی امت و لزوم آسان‌گیری «حسن» می‌دانند (صنعانی، ۱۴۳۷: ۲۶۲/۱۰؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۸۴/۳۵؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۵-۱۳/۱).
۴	اختلاف ابن مسعود، ابی بن کعب و زید بر سر شمار آیات سوره احتمالا احقاف	شخصی برای یادگیری قرآن نزد ابن مسعود، زید بن ثابت و ابی بن کعب می‌رود. هر کدام از آن‌ها سوره‌ای را که به نظر می‌رسد سوره احقاف بوده، به گونه‌ای متفاوت به او آموزش می‌دهند. اختلاف صحابه در شمار آیات این سوره بوده است: ۳۵ آیه یا ۳۶ آیه. این اختلاف باعث حیرت آن شخص می‌شود و برای رفع سردرگمی خود به پیامبر مراجعه می‌کند. پیامبر از اختلاف آن‌ها ناراحت شده، رنگ چهره‌اش از خشم تغییر می‌کند و در سکوت چیزی نمی‌گوید. سپس سخنی را به امیرالمؤمنین* که در کنارشان نشسته بودند، بیان می‌کند تا ایشان به صحابه برسانند. امام علی* نیز بدون ترجیح هیچ‌یک از قرائت‌ها، همه آن‌ها را تأیید کرده و می‌فرماید: «لیقرأ کل انسان کما علم، کل حسن جمیل» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱) یا «اقرؤوا کما قد علمتم» (دانی، ۱۴۲۸: ۱۲۵/۱).
۵	اختلاف لهجه پنج مرد گمنام	در این روایت، صحابه اختلاف خود در شمار آیات را نیز با عنوان «اختلاف در قرائت» یاد کرده‌اند: «إنا اختلفنا فی القراءة» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱-۱۱). این نشان می‌دهد که در همه موارد، مقصود از «اختلاف قرائت»، اختلاف در کیفیت خواندن نبوده است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱؛ دانی، ۱۴۲۸: ۱۲۵/۱). پنج نفر از صحابه خدمت پیامبر رسیدند و قرآن را درحالی که در لغت و لهجه با هم اختلاف داشتند، قرائت کردند. حضرت همه آن‌ها را تأیید کردند. (طبری، ۱۴۱۲: ۱۵/۱)

۱. این روایت هرچند متأخر از طبری است اما چون در تکمیل بحث نقش داشت، مورد توجه قرار گرفت.

ج. دیدگاه‌ها درباره اعتبار روایات

این روایات بخشی از مجموعه‌ی «روایات سبعة أحرف» و بیانگر زمینه و بافت صدور آنها هستند. ابو عبید قاسم بن سلام به دلیل کثرت نقل این روایات، آنها را متواتر دانسته است (سیوطی، ۱۴۲۱: ۱/۱۷۲). به گفته عبد الصبور شاهین، تعداد سندهایی که این روایات از طریق آنها نقل شده‌اند، چهل و شش سند است. به باور او، در میان این سندها تنها هشت سند ضعیف و بقیه صحیح هستند. او معتقد است این روایات به درجه تواتر می‌رسند (شاهین، ۲۰۰۵: ۵۱). ناصر نیز پس از تاریخ‌گذاری این روایات، «نظریه تبانی» درباره‌ی جعل آنها را بعید دانسته و آنها را معتبر می‌شمارد (ناصر، ۱۳۹۸: ۳۴). در نقطه‌ی مقابل، زرقانی با وجود اعتراف به تعدد طرق نقل، در ادعای تواتر خدشه کرده و گفته است: شرط لزوم فراوانی شمار مخبران در طبقات بعد از صحابه موجود نیست (سیوطی، ۱۴۲۱: ۱/۱۷۲).

برخلاف نظر اکثر علمای اهل سنت، بیشتر علمای شیعه این روایات را نپذیرفته‌اند. بلاغی این روایات را سست و خرافی دانسته است (بلاغی، ۱۴۲۰: ۱/۳۱). به باور خوئی، این روایات که همگی از طریق عامه نقل شده‌اند، نه تنها معتبر نیستند بلکه به دلیل مواردی همچون مخالفت با روایات ائمه (علیهم‌السلام) و تناقض‌های متنی، قابل رد و انکارند (خوئی، بی‌تا: ۱۷۸). علی الصغیر نیز با پذیرش اصل اختلاف قرائت در دوران اولیه، معتقد است این روایات بیشتر در وادی کلی‌گویی‌های طولانی‌اند و به هیچ حقیقت تاریخی معینی استناد ندارند (علی الصغیر، ۱۳۹۸: ۱۵۹-۱۶۱). به باور معارف، اولاً اختلاف قرائت در عصر پیامبر معنا ندارد و ثانیاً اختلافات شدید متنی این روایات باعث بی‌اعتمادی به آنها می‌شود (معارف، ۱۳۷۷: ۱۰ و ۱۳). احمدی نیز با تردید در اسناد این روایات، هیچ کدام را صحیح نمی‌داند (احمدی، ۱۳۷۳: ۹۲).

به باور برخی، پس از نخستین مراجعه‌ی صحابه به پیامبر درباره‌ی این موضوع، خبر آن پخش شد و همگان فهمیدند که حضرت اختلاف در قرائت را تأیید کرده‌اند؛ بنابراین دیگر نباید شاهد جبهه‌گیری، تأثر و مراجعه‌ی مجدد صحابه به پیامبر باشیم. بر همین اساس، در صحت روایاتی که حاکی از تعدد مراجعه‌ی صحابه به پیامبر است، تردید وارد شده است. با این حال، این استدلال کافی نیست؛ زیرا اولاً در آن زمان دست کم بیست هزار مسلمان در مدینه زندگی می‌کردند (عراقی، ۱۳۸۹: ۱/۳۰۶) و نمی‌توان پذیرفت که هرگاه دو یا سه نفر دچار اختلافی می‌شدند و نزد پیامبر می‌رفتند،

همه‌ی مردم از آن مطلع می‌شدند. ثانیاً، پذیرش این استدلال به معنای رد بسیاری از روایات خواهد بود و باید به‌طور کلی پذیرفت هرگاه چند روایت از چند صحابی وجود داشته باشد که هرکدام جداگانه به پیامبر مراجعه کرده‌اند، جز روایت اولین مراجعه‌کننده، باقی روایات صحیح نیستند! این چیزی است که نمی‌توان به آن معتقد بود. این نقد حتی درباره‌ی روایات مربوط به یک فرد نیز مطرح شده است (خلوصی، ۱۳۹۸: ۲۹۵). برای مثال، مطابق جدول بالا، ابن مسعود در این موضوع دست‌کم دو بار به پیامبر مراجعه کرده است. بر اساس این استدلال، یکی از این دو مراجعه نمی‌تواند صحیح باشد؛ اما این نظر هم ناتمام است. زیرا موضوع نخستین مراجعه، اختلاف بر سر یک آیه بوده و موضوع مراجعه‌ی دوم، اختلاف در تعداد آیات یک سوره؛ نمی‌توان انتظار داشت ابن مسعود از حکم موضوع اول، حکم موضوع دوم را نیز فهمیده باشد.

مهم‌ترین دلیل شیعه، تکذیب این روایات توسط ائمه هدی (علیهم‌السلام) و تأکید ایشان بر نزول قرآن بر یک حرف است. البته برخی مانند معرفت معتقدند که احادیث اهل بیت ناظر به یکی از تفاسیر روایات «احرف سبعة» می‌باشند؛ تفسیری که جواز تبدیل واژگان به مرادف آنها را قائل است (معرفت، ۱۴۱۵: ۱۲۲/۲).

از نگاه حسینی، این روایات به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته‌ای مربوط به تحزیب قرآن به هفت جزء که صحیح‌اند؛ و دسته‌ای مربوط به امکان قرائت قرآن در هفت دستگاه موسیقایی که هرچند محصول جعل معمر بن راشد در قرن دوم هستند، اما ضمن روایات دسته نخست، مشهور و سپس پذیرفته شدند (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۹۲).

خلوصی روایات «سبعة أحرف» را در دو دسته کلی قرار داده است: دسته‌ای مرتبط با حوزه قرائات و دسته‌ای غیرمرتبط. از نظر او، روایات غیرمرتبط که درباره مفهوم و بطون آیات‌اند، صحیح‌اند، اما روایات مرتبط با قرائات جعلی و محصول تقطیع روایات غیرمرتبط می‌باشند. روایات انگشت‌شمار شیعه که دلالت بر نزول قرآن بر هفت حرف دارند، توسط راویانی عموماً کوفی و بیشتر غالی نقل شده‌اند. غالبان برای اثبات مدعای تحریف قرآن و برخی تاویل‌های نادرست، از این روایات سوءاستفاده کردند (خلوصی، ۱۳۹۸: ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۴ و ۳۰۷).

اما پایه اصلی این استدلال، یعنی تفکیک میان روایات مرتبط و غیرمرتبط، سست است؛ زیرا اولاً «انزل القرآن علی سبعة احرف» یک معنا دارد و «ما منها حرف الا له ظهر و بطن» معنای دیگری. نمی‌توان دومی را تفسیر اولی دانست و سپس مدعی شد اولی ناشی از تقطیع دومی است. ظاهر

روایات این است که قرآن بر هفت حرف نازل شده و هر یک از این هفت حرف، خود دارای ظاهر و باطن است؛ نه اینکه فقط بخواهیم بگوییم قرآن هفت بطن دارد! ثانیاً، این ادعا با سبب صدور این روایات سازگار نیست؛ چه ارتباطی میان بطون هفت‌گانه قرآن با اختلاف صحابه در قرائت قرآن وجود دارد؟ مگر اختلاف بر سر معنای آیات بوده که پیامبر بخواهند با اشاره به بطون مختلف قرآن، همه معناها را تأیید کنند؟ همین اشکال به نظر حسینی نیز وارد است و مشخص نیست چرا پیامبر در مقام عکس‌العمل به اختلاف صحابه، به تحزیب قرآن اشاره کرده‌اند؟

۱. طبیعی بودن اختلاف صحابه در قرائت قرآن

نکته مغفول مانده این است که وقوع اختلاف در قرائت قرآن میان صحابه کاملاً طبیعی و انکارناپذیر است. مهم‌ترین دلایل طبیعی بودن این اختلاف بر پایه‌های زیر استوار است:

۱. **امی بودن مردم عصر نزول قرآن:** مردم جزیره العرب در قرآن با عنوان «أمیین» معرفی شده‌اند (البقرة: ۷۸؛ آل عمران: ۲۰). واژه «امی» در نظر مشهوران به معنای بی‌سوادی است؛ بنابراین، اکثر صحابه توانایی خواندن و نوشتن نداشته‌اند. حتی کسانی که «امی» را نه از «أم» بلکه از «امت» یا «ام القرى» یا به معنای «غیر اهل کتاب» گرفته‌اند نیز منکر رواج و غلبه بی‌سوادی در جزیره العرب پیش از اسلام نیستند.

۲. **استعدادهای متفاوت افراد جامعه:** نمی‌توان انتظار داشت که همه صحابه در فراگیری قرآن در یک سطح باشند؛ برخی از استعداد و حافظه عالی برخوردار بودند و برخی دیگر در این زمینه ضعیف‌تر. اما به طور کلی، مردم آن زمان دارای استعداد متوسط بودند؛ بنابراین، تفاوت در بازده یادگیری کاملاً طبیعی است.

۳. **سرایت‌ناپذیری اعجاز قرآن و عصمت پیامبر:** اگرچه قرآن خود معجزه است، اما قرار نبوده که نشر، حفظ و بقای آن نیز به صورت معجزه انجام شود. از این رو، نباید به این موضوع نگاهی آرمانی یا فراطبیعی داشت. همچنین عصمت پیامبر به معنای عصمت و عدم خطای صحابه نیست؛ حتی اگر عدالت همه صحابه را بپذیریم، عدالت با عصمت و خطاناپذیری تفاوت دارد.

البته این موارد به معنای وجود اختلافات گسترده نیست؛ زیرا حافظه قوی مردم آن زمان، به ویژه عرب‌ها، تا حد زیادی این مشکلات از جمله بی‌سوادی را جبران می‌کرد و به همین دلیل در آن زمینه سرآمد و ضرب‌المثل بودند (حسین، ۱۳۹۳: ۷۶).

۲. اصالت هسته اصلی روایات

حال که اختلاف صحابه در قرائت قرآن انکارناپذیر است، واکنش پیامبر و صحابه به این اختلاف‌ها نیز کاملاً طبیعی به نظر می‌رسد؛ اما در روایات موجود، جز روایات «سبعة احرف» هیچ روایت دیگری که منعکس‌کننده واکنش پیامبر باشد یافت نمی‌شود. بنابراین، هسته اصلی این روایات قابل قبول است و آنچه محل بحث است، معنای آن‌هاست. هرچند اکثر این روایات دارای بخش‌های مجمل و گاه پاسخ‌های پیامبر با سؤالات تناسبی ندارد، اما با وجود این، می‌توان برای بخشی از آن‌ها معنایی معقول در نظر گرفت؛ معنایی که با احادیث ائمه علیهم‌السلام و نزول قرآن بر یک حرف منافاتی نداشته باشد (رک: رجبی، ۱۳۸۵).

اما فارغ از صحت یا سقم این روایات، در این پژوهش آن‌ها به منزله گزاره‌های تاریخی در نظر گرفته شده‌اند؛ به ویژه که بیشتر روایات نقل شده در زمینه تاریخ قرآن، چه آن‌هایی که ظاهراً با اعتبار قرآن منافات دارند و چه آن‌هایی که چنین نیستند، از حیث اصالت و اعتبار در سطحی برابر قرار دارند.

د. تحلیل و بررسی روایات

در ادامه، روایات مورد واکاوی قرار می‌گیرند تا چگونگی واکنش صحابه هنگام مواجهه با اختلاف قرائت و نحوه تعامل پیامبر با این اختلاف‌ها روشن گردد.

واکنش صحابه در هنگام مواجهه با اختلاف قرائت

در بیشتر موارد، خبری از درگیری مستقیم میان صحابه نیست و آنها پس از مشاهده اختلاف، ابتدا تلاش می‌کنند با قرائتی که از پیامبر شنیده‌اند، طرف مقابل را به اشتباهش آگاه کنند. اما وقتی طرف مقابل بر قرائت خود اصرار می‌ورزد و ادعا می‌کند که او نیز قرائتش را از پیامبر شنیده است، با این گمان که هر دو قرائت نمی‌تواند صحیح باشد، تصمیم می‌گیرند برای رفع اختلاف و یافتن قرائت صحیح به پیامبر یا ابی مراجعه کنند. این موضوع در ماجرای صحابی‌ای که به ابن مسعود، زید و ابی مراجعه کرده و سه قرائت متفاوت شنیده بود، به وضوح دیده می‌شود؛ او از پیامبر می‌پرسد که کدام قرائت را بپذیرد، که نشان می‌دهد خود او نیز باور داشت هر سه قرائت نمی‌توانند صحیح باشند.

در ماجرای اختلاف عمر و هشام، عمر پس از شنیدن قرائت متفاوت هشام در نماز ناراحت می‌شود و در ابتدا می‌خواهد در همان حال نماز به هشام حمله کند، اما خود را کنترل می‌کند تا نماز به پایان برسد. پس از اتمام نماز، لباس هشام را گرفته و بنا بر برخی روایات بدون پرسش او را به نزد پیامبر می‌برد؛ اما در روایت‌های دیگر ابتدا اعتراض می‌کند و پس از این که هشام ادعا می‌کند قرائتش را از پیامبر شنیده است و عمر نیز بر قرائت خود از پیامبر تأکید دارد، تحمل خود را از دست داده و او را پس از تکذیب نزد پیامبر می‌برد.

روایتی دیگر نقل می‌کند که ابن مسعود گفته است در زمان پیامبر بر سر اختلاف قرائت قرآن با یکدیگر دچار نزاع می‌شدند و این نزاع حتی تا حضور در محضر پیامبر ادامه می‌یافت. در برخی روایات نیز آمده است که پس از مشاهده اختلاف، صحابه دچار خصومت شدند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۱/۱ و ۱۴). هرچند در سایر روایات خبری از درگیری نیست، اما از این که پیامبر در برخی موارد مانند اختلاف عمرو عاص، از مرأ (جدال و منازعه شدید) منع کرده‌اند، می‌توان دریافت که گاهی بین صحابه جدال‌هایی رخ می‌داده است (ابوعبید، ۱۴۱۵: ۳۳۷). «مرأ» در لغت به گفتگوی گفته می‌شود که شدت و تندی دارد (ابن فارس، بی تا، ۳۱۵/۵). همچنین تعبیر «أُتی بـ» (آوردن) که به معنای آوردن است و نه آمدن، نشان می‌دهد که همیشه طرفین خواهان حضور در نزد پیامبر نبوده‌اند؛ بلکه برخی اصرار داشته‌اند و طرف مقابل را نزد پیامبر می‌بردند: «فأتیت بهما رسول الله» (دانی، ۱۴۲۸: ۱۲۵/۱).

بنابراین، در بیشتر موارد خبری از درگیری فیزیکی یا جدی میان صحابه نبوده است، اما در چند مورد شاهد تکذیب یکدیگر، نزاع، خصومت و در نهایت بردن یکدیگر نزد پیامبر هستیم.

تفاوت محل مراجعه صحابه در هنگام اختلاف قرائت

در اکثر موارد، صحابه پس از بروز اختلاف به پیامبر مراجعه می‌کردند (مالک بن انس، ۱۴۲۵: ۲۸۱/۲ و ۲۸۲؛ صنعانی، ۱۴۳۷: ۲۶۲/۱۰؛ ابوعبید، ۱۴۱۵: ۳۳۷). اما در برخی موارد، اختلاف‌کنندگان مستقیماً به پیامبر رجوع نمی‌کردند؛ بلکه ابتدا نزد افرادی مانند ابی می‌رفتند و در صورت حل نشدن مشکل، به همراه او به سراغ پیامبر می‌رفتند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۴/۱). بعید نیست روایاتی که در ابتدا از اختلاف یک صحابی ناشناس با افرادی مانند ابن مسعود و ابی خبر می‌دهند، در واقع از مراجعه صحابه به این افراد حکایت داشته باشند؛ چرا که طبق روایات و بر اساس فرمان پیامبر، صحابه برای «أخذ» قرآن باید به چهار نفر مراجعه می‌کردند: ابن مسعود، معاذ بن جبل، سالم

مولی ابو حذیفه و ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۷۶/۱۱؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۹۱۳/۴ و ۱۹۱۴: نسائی، بی تا: ۶۷/۵؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۱۵۸/۶). با این حال، راویان به دلایلی مایه را از زمانی که اختلاف بین مراجعه کننده با ابن مسعود یا ابی آغاز شده و سپس مراجعه آنها به پیامبر نقل کرده اند. اگر پرسیده شود چرا در هیچ روایتی نیامده که افراد پس از مراجعه به معلمان، مشکلشان حل شده و دیگر به پیامبر مراجعه نکرده اند، پاسخ روشن است: زیرا مراجعه صحابه به معلمان و حل شدن اختلاف امری کاملاً معمول، متعارف و مطابق برنامه بود و امور متعارف کمتر مورد توجه قرار می گرفت و به ندرت نقل می شد. به ویژه آنکه تاریخ نویسان گذشته عمدتاً به حوادث پیرامون افراد مهم می پرداختند و انگیزه ای برای ثبت زندگی روزمره مردم کوچه و بازار نداشتند. اصلاً همین که مراجعه صحابه در هنگام اختلاف قرائت قرآن به پیامبر نقل شده، نشان دهنده غیر معمول بودن این امر و خارج از روند عادی مسلمانان بوده که مورد توجه قرار گرفته است. این برداشت توسط روایاتی تأیید می شود که خبر می دهند حضرت افرادی خاص را برای آموزش قرآن مشخص کرده اند (بخاری، ۱۴۱۰: ۱۵۸/۶؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۹۱۳/۴) و می تواند مؤید صدور همان روایات نیز باشد.

چرایی مراجعه صحابه به پیامبر ﷺ با وجود معلمان قرآن

هیچ جای تعجب نیست که وقتی بین معلمان قرآن مانند ابی و ابن مسعود اختلافی رخ می دهد، آن ها مستقیماً به پیامبر مراجعه کنند؛ اما منظور امر نبوی مبنی بر مراجعه مسلمانان به معلمان، این است که صحابه به طور مستقیم به پیامبر مراجعه نکنند. پس چرا برخی از اصحاب همچنان مستقیم به پیامبر مراجعه می کردند؟ احتمالاً دلیل این است که برخی مانند عمر، که در زمینه قرآن جایگاه معلمی نداشتند و باید به معلمان قرآن مراجعه می کردند، چندان مقید به رعایت آداب و سلسله مراتب تعیین شده توسط پیامبر نبودند. این فرضیه شواهد دیگری نیز دارد؛ برای مثال، می توان به نزول آیه دوم سوره حجرات در سرزنش عمر و ابوبکر اشاره کرد (بخاری، ۱۴۱۰: ۲۵/۸).

البته یک سؤال باقی می ماند: در اکثر روایات، طرفین نزاع ادعا می کنند که آیات قرآن را مستقیماً از پیامبر شنیده اند؛ آیا این بدان معنا نیست که مراجعه صحابه به پیامبر برای فراگیری قرآن همچنان ادامه داشته و آن ها ملزم به مراجعه به معلمان نبوده اند؟ پاسخ منفی است؛ زیرا ممکن است مراجعه آن ها به پیامبر برای فراگیری قرآن مربوط به زمانی پیش از تعیین چهار معلم خاص بوده باشد، اما اختلافات پس از آن رخ داده است. احتمال دیگر این است که صحابه هنگام ابلاغ اولیه آیات پس از نزول، آیات را مستقیماً از پیامبر شنیده اند.

چرایی عدم مراجعه صحابه به مصاحف

اختلاف‌ها عمدتاً در سال‌های پایانی عمر شریف پیامبر رخ داده است (غلامرضائی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۰۰ و ۱۰۱). مطابق روایات، صحابه چه در مکه و چه در مدینه به مصاحف دسترسی داشته‌اند؛ از جمله قدیمی‌ترین روایات درباره وجود قرآن مکتوب، خبر اظهار اسلام عمر بن خطاب بین سال‌های ششم (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۲۰۴/۳ و ۲۶۷) تا نهم (مسعودی، ۳۲۱/۲) در مکه است.^۱ کتابت قرآن توسط «کاتبان وحی» نیز امری غیرقابل انکار است (زرقانی، ۱۳۶۸: ۳۶۱/۱؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۵/۱). از امیرالمؤمنین نقل شده است: «آیه‌ای بر پیامبر نازل نشد مگر آن‌که ابتدا آن را بر من می‌خواند، سپس املا می‌کرد و من با خط خودم می‌نوشتم» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۴/۱). همچنین، وجود مصاحف به‌گونه‌ای بوده که پیامبر مسلمانان را تشویق می‌کردند از روی مصحف قرآن بخوانند (ابوعبید، ۱۴۱۵: ۴۶؛ ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۱۲۷/۶). گفته شده بسیاری از صحابه قرآن را از روی مصحف قرائت می‌کردند و از اینکه روزی بگذرد و به مصحف نگاه نکرده باشند، ناخوشنود بودند (نووی، ۱۴۱۴: ۱۰۰). حتی در قرآن نیز به نگارش کتاب در زمان پیامبر اشاره شده است (الفرقان: ۵). بنابراین، در زمان پیامبر قرآن مکتوب وجود داشته است.

با این حال، سؤال این است که چرا صحابه هنگام اختلاف در قرائت قرآن به نوشته‌هایشان مراجعه نمی‌کردند و به جای آن، به معلمان یا خود پیامبر مراجعه می‌کردند؟ به ویژه که برخی از کسانی که نامشان در روایات ذکر شده، از کاتبان قرآن بوده‌اند (زرقانی، ۱۳۶۸: ۳۶۰/۱). به نظر می‌رسد علت این عدم مراجعه یک یا چند مورد از موارد زیر باشد:

- متن نوشته‌شده توسط کاتبان وحی نزد پیامبر باقی می‌ماند (معرفت، ۱۳۸۲: ۳۰)؛ بنابراین، مصاحف در دسترس صحابه، مورد تأیید نبوده یا مصاحف مورد تأیید در دسترس صحابه نبوده که بتوانند مستقیماً به آن‌ها مراجعه کنند؛

- بیشتر افراد مدعی بودند که قرائت خود را مستقیماً از پیامبر شنیده‌اند (صنعانی، ۱۴۳۷: ۲۶۱/۱۰؛ ابوعبید، ۱۴۱۵: ۳۳۷)؛ بنابراین، رد یا تأیید این ادعاها تنها از طریق مراجعه به پیامبر امکان‌پذیر بود و مراجعه به مصاحف موجود کارگشا نبود؛

۱. البته بخاری در صحیح خود شیوه اظهار اسلام عمر را به‌گونه دیگری نقل کرده که با این داستان کاملاً متفاوت و بلکه متعارض است (بخاری، ۱۴۱۰: ۱۸۴/۶).

- در آن زمان سماع (شنیدن) بر کتابت مقدم بود. از پیامبر نقل شده: «به شهادتی که آن را به یاد نمی‌آوری، شهادت مده؛ زیرا هر کس بخواهد نوشته‌ای می‌نویسد و بر خاتم نقش می‌کند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۸۳/۷)؛ بنابراین، حتی اگر به مصحفی مراجعه می‌شد که برخلاف ادعای صحابی بود، قول صحابی مقدم بر متن مصحف تلقی می‌شد؛

- بخشی از اختلاف‌های گزارش شده، مانند اختلاف صحابه در شمار آیات یک سوره، به گونه‌ای بوده که مراجعه به مصاحف در آن زمان نمی‌توانست مشکل را حل کند؛ چرا که مصاحف اولیه فاقد هرگونه نشانه غیرقرآنی مانند شماره آیات بوده‌اند (رک: ابوعبید، ۱۴۱۵: ۲۳۹-۲۴۲، «باب نقط المصحف» و «باب تعشیر المصاحف وَ قَوَاتِحِ السُّورِ وَ الْأُمِّ»). بعدها برای تمایز آیات از یکدیگر نقطه‌هایی بزرگ در انتهای هر آیه گذاشته شد (ابوطالب مکی، ۱۴۲۶: ۸۵/۱). همین عدم مراجعه نشان می‌دهد که بخشی از اختلاف‌ها در اموری بوده که قابلیت نگارش نداشتند.

نکته پایانی این است که حاجی اسماعیلی با بررسی روایات مربوط به اختلاف صحابه در زمان پیامبر درباره قرائت قرآن به این نتیجه رسیده است که همه آن اختلاف‌ها در زمینه قرائت و به صورت شفاهی بوده و اختلافی در مصاحف وجود نداشته است؛ زیرا علاوه بر فقدان دلیل بر اختلاف مصاحف، بسیار بعید است مصاحف صحابه با آن همه اختلاف، در زمان پیامبر نوشته شده باشند. به ویژه که هیچ روایتی درباره واکنش پیامبر، اعم از تأیید یا نهی، نسبت به اختلاف در مصاحف در دست نیست (حاجی اسماعیلی، ۱۳۸۴: ۴۶-۴۸).

چگونگی تعامل پیامبر خدا با اختلاف صحابه در قرائت

مطابق روایات، هرگاه صحابه در قرائت قرآن با یکدیگر اختلاف پیدا می‌کردند، ابتدا به معلمان مراجعه می‌کردند و در صورت برطرف نشدن مشکل، به نزد پیامبر می‌رفتند. در اکثر موارد، حضرت بدون هیچ ناراحتی به قرائت‌های مختلف صحابه گوش می‌دادند و پس از تأیید قرائت‌های همگی، آن‌ها را به تلاوت بیشتر قرآن ترغیب می‌کردند. حتی وقتی متوجه می‌شدند برخی از صحابه به‌خاطر تأیید قرائت‌های مختلف در حقانیت آن‌ها دچار تردید شده‌اند، ناراحت نمی‌شدند و علت تأیید قرائت‌های مختلف را برایشان توضیح می‌دادند.

اما در یک مورد، چنین واکنشی دیده نمی‌شود؛ بلکه پیامبر شدیداً غضبناک می‌شوند و تندی غضب ایشان به حدی است که رنگ چهره مبارکشان تغییر می‌کند: «فتغیر وجهه» یا «فاحمر وجه رسول الله» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱). مطابق برخی روایات، حضرت حاضر به سخن گفتن نمی‌شوند

و مطلبی را آهسته به امیرالمؤمنین می‌فرمایند و امام نیز به صحابه می‌گویند: قرآن را همان گونه که یاد گرفته‌اید، بخوانید. در بخش دیگری از روایات آمده است که پس از غضب پیامبر، درباره هلاکت امت‌های پیشین بر اثر اختلاف‌شان هشدار می‌دهند و سپس سکوت می‌کنند؛ پس از آن حضرت امیر آن مطلب را بیان می‌فرمایند (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۵۴۷/۱۵؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۹۳/۱۱؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۸۳۰/۴).

علت این دو واکنش متفاوت پیامبر چیست؟ چرا حضرت در اکثر موارد ناراحت نمی‌شدند اما در این مورد خاص به شدت ناراحت شدند؟ به ویژه که می‌دانیم حضرت همواره نسبت به مؤمنان رؤف و رحیم بوده‌اند (التوبة: ۱۲۸).

چرایی غضبناک شدن حضرت

با بررسی روایات مشخص می‌شود که قضیه‌ای که منجر به غضب پیامبر شده، احتمالاً مربوط به اختلاف میان عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب و زید بن ثابت درباره شمار آیات سوره احقاف است. آن‌ها در این باره اختلاف نظر داشتند که آیا سوره احقاف ۳۵ آیه دارد یا ۳۶ آیه (غلامرضائی و همکاران، ۱۴۰۲: ۹۵-۹۸).

در متن این روایات دو جمله وجود دارد که راز این معما را روشن می‌کند: «فانما أهلك من كان قبلكم اختلافهم على أنبيائهم» یا «انما هلك من كان قبلكم باختلافهم بينهم» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱). این فرمایش در روایات دیگری نیز از پیامبر نقل شده است (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۵۴۷/۱۵؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۹۳/۱۱؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۸۳۰/۴).

مطابق این روایات، پیامبر فرموده‌اند تا زمانی که شما را به چیزی امر یا از چیزی نهی نکرده‌ام، در مورد حکم شرعی آن سؤال نکنید. امت‌های پیشین به خاطر زیاد سؤال کردن و مراجعه مکرر به پیامبران‌شان دچار هلاکت شدند. در یکی از روایات زمینه صدور این فرمایش مشخص شده است (مسلم، ۱۴۱۲: ۹۷۵/۲). هنگامی که حضرت از وجوب حج خبر دادند، شخصی پرسید آیا وجوب حج هر سال است؟ پیامبر ابتدا سکوت کردند، اما آن مرد سؤال خود را دوبار دیگر هم تکرار کرد. سرانجام حضرت فرمودند: اگر بگوییم بله، حج هر سال واجب می‌شود، اما شما توانایی انجام آن را ندارید. برخی از روایات نیز نازل شدن آیه ۱۰۱ سوره مائده را در پاسخ به این اتفاق دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۵۳/۷).

آیه‌ای که بیان دیگری از فرمایش نبوی «فانما أهلك...» است، می‌تواند مؤید نزول این آیه در همین جریان باشد. بنابراین، پیامبر از رفت‌وآمد زیاد مسلمانان به نزد خود و پرسش درباره اموری که درباره حکم شرعی آن‌ها سکوت کرده بودند، ناراحت بودند؛ زیرا این پرسش‌ها به تدریج موجب وضع احکام جدید و سخت شدن تکالیف شرعی می‌شد. از این رو، حضرت از مسلمانان خواسته‌اند که به اوامر و نواهی ایشان عمل کنند و درباره اموری که در مورد حکم شرعی آن‌ها سکوت کرده‌اند سؤال نکنند، چرا که این سکوت نه به دلیل فراموشی، بلکه به خاطر لطف و مصلحت نسبت به مسلمانان است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳/۳۸۷).

عبارت «فانما أهلك...» در روایات اختلاف قرائت نشان می‌دهد که مشکل آن‌ها مربوط به اموری بوده که رعایت آن‌ها در قرائت قرآن الزامی نبوده است. در واقع، صحابه درباره اموری سؤال می‌کردند که پیامبر نسبت به آن‌ها سکوت کرده و تکلیفی برای مسلمانان تعیین نکرده بود. مراجعه برخی از صحابه به پیامبر نتیجه‌ای جز افزایش تکالیف و سخت شدن قرائت قرآن نداشت و پیامبر از این بابت ناراحت بودند.

کنار هم گذاشتن روایات نشان می‌دهد که به احتمال زیاد، اختلافی که موجب غضب پیامبر شد، مربوط به شمار آیات سوره احقاف بوده است؛ یعنی این که این سوره ۳۵ آیه دارد یا ۳۶ آیه (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰/۱). این موضوع نشان می‌دهد اختلاف صحابه در مسئله‌ای مهم نبوده است. البته مراد از اختلاف در شمار آیات این نیست که برخی از آیات قرآن را نمی‌خواندند، بلکه صحابه درباره اینکه یک عبارت شامل یک یا دو آیه باشد اختلاف داشته‌اند.

اگر کسی اشکال کند و بگوید اختلاف صحابه فقط به این مورد محدود نیست، بلکه در همه این روایات شاهد چنین اختلافی بوده‌ایم که منجر به مراجعه به پیامبر و سؤال از ایشان شده است، باید گفت این نکته درست است؛ اما در سایر روایات اختلاف بیشتر درباره چگونگی قرائت متن قرآن یا تعداد آیات یک سوره است؛ امری که مرتبط با اصالت قرآن و فهم آن به عنوان مقدمه جنبه هدایتی کتاب است (البقرة: ۲) و نه امری مانند شمارش آیات یک سوره. به‌ویژه که اختلاف در این مورد خاص بین بزرگان صحابه‌ای بوده که در زمینه قرآن تخصص داشتند.

مطابق روایات، پیامبر صحابه را برای فراگیری قرآن به چهار نفر ارجاع داده‌اند (بخاری، ۱۴۱۰: ۱۵۸/۶؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۱۹۱۳/۴). اسامی افرادی مانند ابی‌بن‌کعب و زیدبن‌ثابت نیز در فهرست کاتبان قرآن دیده می‌شود (ابن‌ندیم، ۱۴۱۷: ۴۵/۱). در برخی روایات نیز آمده که چهار نفر در زمان پیامبر قرآن را جمع‌آوری کردند: ابی‌بن‌کعب، معاذبن‌جبل، زیدبن‌ثابت و ابوزید (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۲۷۲/۲).

از کنار هم گذاشتن این روایات مشخص می‌شود که ابی، عبدالله و زید از بزرگان صحابه در زمینه قرآن بوده‌اند. بعید نیست این امر نیز مزید بر علت شده و غضب پیامبر را به دنبال داشته است: «از قضا سرکنگبین صفرا فزود». شاید پیامبر از این ناراحت شده‌اند که چرا این افراد که باید مشکلات قرآنی دیگران را حل کنند، خود در مسئله‌ای مانند شمارش آیات یک سوره اختلاف دارند و نمی‌توانند مشکلشان را حل کنند و مجبور به مراجعه به ایشان می‌شوند.

چرایی ارجاع دادن صحابه به معلمان قرآن

پیامبر امر تعلیم قرآن را به این صحابه واگذار کرده بودند تا خودشان بتوانند با فراغ بال بیشتری به امور مهم‌تر بپردازند؛ اما اکنون می‌بینند که همین افراد، به‌جای تسهیل کار، به دلیل پرداختن به مسائلی که از آن‌ها خواسته نشده بود، مزاحم حضرت می‌شوند! به‌ویژه که می‌دانیم پیامبر اگرچه اظهار نمی‌کردند، اما از حضور طولانی مدت برخی صحابه در منزلشان (الاحزاب: ۵۳) و مراجعات بدون دلیل آن‌ها ناراحت بودند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۵/۲۸). به‌گونه‌ای که آیه ۱۲ سوره مجادله نازل شد و ضمن منع مسلمانان از این کار، پرداخت صدقه پیش از مراجعه را واجب کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸۹/۱۹). اما پس از نزول این آیه، جز امیرالمؤمنین، کسی حاضر نشد برای نجوا با پیامبر صدقه بپردازد و آیه خیلی زود نسخ شد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۵/۲۸). این موضوع نشان می‌دهد که اکثر مراجعات بدون دلیل و بدون موضوع مهم بوده است.

بنابراین، باید هر دو وجه را در کنار هم دید: هم اختلاف بر سر امری خواسته نشده همچون شمار آیات یک سوره به وقوع پیوست؛ و هم این اختلاف بین مراجع قرآنی جامعه که قرار بود مشکل مراجعه مکرر به پیامبر را حل کنند، رخ داد. به همین دلیل، هنگام اختلاف عبدالله و ابی بر سر یک آیه از آیات سوره نحل، چنین واکنشی از پیامبر نمی‌بینیم؛ اما در جایی که نزاع بر سر شمار آیات است، حضرت غضبناک می‌شوند.

اما پرسشی مطرح می‌شود: مگر یکی از وظایف پیامبر تعلیم کتاب به مردم نبوده است (البقرة: ۱۵۱)؟ پس چرا حضرت اولاً این کار را به دیگران واگذار کرده‌اند و ثانیاً از انجام وظیفه خود ناراحت شده‌اند؟ پاسخ این است که لازم نیست تعلیم کتاب توسط پیامبر برای تک‌تک مسلمانان به‌صورت

مستقیم انجام شود؛ زیرا با توجه به تعداد فراوان مسلمانان، این امر عملاً ممکن نبوده است.^۱ بلکه حضرت برخی از صحابه را که یا از استعداد بیشتری برخوردار بودند یا علاقه بیشتری به مباحث قرآنی داشتند، مستقیماً آموزش می‌دادند و تعلیم دیگران را به این افراد واگذار کرده بودند؛ اما در عین حال، همان‌طور که در روایات دیده شد، بر کار این گروه نظارت داشتند. ناراحتی حضرت نه از مراجعه صحابه برای فراگیری قرآن بود، بلکه وقتی دیدند افرادی که به عنوان معلم قرآن معرفی شده‌اند، خودشان به‌خاطر مسائلی که از آنان خواسته نشده بود، با هم اختلاف پیدا کرده‌اند، ناراحت شدند؛ امری که جز در یک مورد، در مابقی موارد وجود نداشته و حضرت همیشه با روی باز به قرائت‌های مختلف گوش می‌دادند؛ حتی هنگام مخالفت ابی با ایشان و تردید در حقانیتشان، بدون ناراحتی چربی واکنش خود را برای وی توضیح دادند.

خلوصی این دو رفتار متفاوت پیامبر را که در این روایات منعکس شده است، به دو نوع برخورد کاملاً متضاد تعبیر کرده و گفته است که از دو حال خارج نیست: یا برخی از روایات صحیح نیستند یا محتوای اختلاف‌ها متفاوت بوده است (۱۳۹۸: ۲۹۸). مطالب گذشته نشان داد که نه لازم است حکم به عدم صحت برخی از روایات داد و نه لزوماً معتقد شد که به دلیل تفاوت محتوای اختلاف‌ها، پیامبر واکنش متفاوت نشان داده‌اند؛ زیرا ممکن است علت تفاوت در افراد مراجعه‌کننده بوده باشد. احمدی نیز معتقد است روایاتی که در آن‌ها حضرت ناراحت شده‌اند مربوط به اختلاف در قرائت است، اما روایاتی که حضرت قرائت هر دو طرف نزاع را تأیید کرده‌اند مربوط به اختلاف در لهجه بوده است (۱۳۷۳: ۹۰). نگارنده به قرینه‌ای برای تأیید این نظر نرسیده و آن را جمع‌تبرعی می‌داند.

۱. مطابق روایت شافعی «زمانی که پیامبر از دنیا رفت، شصت هزار نفر مسلمان بودند؛ سی هزار در مدینه و سی هزار دیگر در باقی بلاد و قبایل» (عراقی، ۱۳۸۹: ۳۰۶/۱).

نتیجه‌گیری

اکثر علمای اهل سنت بر صحت و حتی تواتر روایات مربوط به حروف هفت‌گانه اتفاق نظر دارند؛ اما شمار قابل توجهی از علمای شیعه این روایات را نپذیرفته‌اند. با توجه به اینکه اولاً اختلاف صحابه در قرائت قرآن انکارناشدنی است، واکنش پیامبر خدا نسبت به این اختلافات نیز کاملاً طبیعی به نظر می‌رسد؛ و ثانیاً در میان روایات، جز روایات «سبعة أحرف» روایتی دیگر که منعکس‌کننده واکنش حضرت باشد یافت نمی‌شود. بنابراین، هسته اصلی این روایات و ارتباط آن با اختلاف صحابه در قرائت قرآن، قابل قبول است.

در بیشتر موارد اختلاف صحابه در قرائت قرآن بدون درگیری رخ داده است؛ اما در چند مورد، افراد یکدیگر را تکذیب کردند و پس از وقوع نزاع و خصومت، یکی از آنان را با زور به نزد پیامبر برده‌اند. مصاحف رسمی قرآن نزد پیامبر محفوظ بود و سایر مصاحف، اولاً رسمیت نداشتند و ثانیاً در آن زمان از نظر نگارش به گونه‌ای نبودند که بتوانند اختلافات را برطرف کنند.

حضرت به دلیل مشغله فراوان و کثرت مراجعات مسلمانان، چهار نفر از صحابه را به عنوان معلم قرآن معرفی کردند و از مسلمانان خواستند که در مسائل قرآنی به آن‌ها مراجعه کنند. اکثر صحابه، به جز عده‌ای اندک که سلسله مراتب مشخص شده را رعایت نمی‌کردند، پس از بروز اختلاف ابتدا به سراغ معلمان قرآن می‌رفتند و تنها در صورت حل نشدن اختلاف، همراه با آن معلم به نزد پیامبر مراجعه می‌کردند. حضرت در بیشتر موارد با روی باز از مسلمانان استقبال می‌کردند؛ مگر در یک مورد که معلمان قرآن بر سر مسئله‌ای غیرمهم، یعنی شمار آیات سوره احقاف، با هم اختلاف پیدا کردند و به نزد ایشان رفتند. علت غضب حضرت این بود که تعلیم قرآن را به این صحابه واگذار کرده بودند تا خودشان بتوانند با فراغ بال بیشتری به امور مهم‌تر بپردازند؛ اما همین افراد به جای تسهیل کار، به‌خاطر مسائلی که هنگام قرائت قرآن از آن‌ها خواسته نشده بود، موجب مزاحمت حضرت شدند و وبال گردن ایشان شدند!

فهرست منابع

- ابن ابی شیبۀ، ابوبکر. کتاب المصنف فی الأحادیث والآثار. ریاض: مکتبة الرشد، ۱۴۰۹.
- ابن حنبل، احمد. مسند. بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶.
- ابن سعد، محمد. الطبقات الكبرى. بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰.
- ابن فارس، احمد. معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی،
- ابن ندیم، محمد. الفهرست. بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۷.
- ابوداود طیالسی، سلیمان. مسند. مصر: دارهجر، ۱۴۱۹.
- أبو طالب مکی، محمد. قوت القلوب فی معاملة المحبوب. بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۶.
- أبو عیید، قاسم. فضائل القرآن. دمشق - بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۵.
- احمدی، حبیب الله. قرآن و قرائت متواتر آن. کیهان اندیشه، ۵۸، ۸۸ تا ۹۸، ۱۳۷۳.
- بخاری، محمد. صحیح. قاهره: وزارة الاوقاف، ۱۴۱۰.
- بلاغی نجفی، محمدجواد. آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد بعثت، ۱۴۲۰.
- پارچه باف دولتی، کریم، حجتی، سید محمدباقر، ایازی، سید محمدعلی. تحلیل و بررسی تقسیم بندی های ارایه شده در قرائات قرآن کریم. پژوهش های قرآن و حدیث، ۲، ۱۹-۳۸، ۱۳۹۱.
- جفری، آرتور. واژه های دخیل در قرآن. ترجمه: فریدون بدره ای، تهران: توس، ۱۳۸۶.
- جوهری، اسماعیل. الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربية. بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶.
- حاجی اسماعیلی، محمدرضا. بررسی تعامل و تقابل بین دو حوزه قرائت و کتابت قرآن از عصر نزول تا تسبیع قرائات. مطالعات اسلامی، ۶۸، ۴۵-۶۶، ۱۳۸۴.
- حسین، صدیق. علوم قرآن. قم: نشرالمصطفی، ۱۳۹۳.
- حسینی، بی بی زینب، ایروانی نجفی، مرتضی. مطالعه تاریخی مراحل شکل گیری انگاره تواتر قرائات سبع، پژوهش های قرآن و حدیث. ۲، ۱۷۵-۱۹۵، ۱۳۹۷.
- خلوصی، دaud، ایروانی نجفی، مرتضی، پیروزفر، سهیلا. نگاهی نو و تحلیلی به روایت «سبعة احرف»، آموزه های قرآنی. ۳۰، ۲۸۵-۳۱۱، ۱۳۹۸.
- خوئی، سید ابوالقاسم. البیان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسة إحياء آثار الخوئی، بی تا.
- دانی، عثمان. جامع البیان فی القرائات السبع. امارات: جامعة الشارقة، ۱۴۲۸.

- ذوقی، امیر. ملاک‌های ترجیح قرائت و توسعه آن. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶.
- راجحی، عبده. اللهجات العربية فی القرائات القرآنية. اسکندریه: دار المعرفة الجامعية، ۱۹۹۶.
- راغب اصفهانی، حسین. مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲.
- رجبی، محسن. زمینه‌های صدور روایات احرف سبعة. مجله مطالعات اسلامی. ۷۲، ۸۳-۱۲۷، ۱۳۸۵.
- زرقانی، محمد. مناهل العرفان فی علوم القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۶۸.
- زرکشی، محمد. البرهان فی علوم القرآن. بیروت، ۱۴۱۰.
- سلیمانی، داود. بررسی علل توحید مصاحف در عصر عثمان. بررسی‌ها و مقالات. ۶۰، ۲۵-۳۸، ۱۳۷۵.
- سیوطی، عبدالرحمن. الإقتان فی علوم القرآن. بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۲۱.
- شاهین، عبد الصبور. تاریخ القرآن. قاهره: نهضة مصر، ۲۰۰۵.
- صنعانی، عبد الرزاق. المصنف. دارالتأویل، ۱۴۳۷.
- طباطبایی سیدمحمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
- طبرسی، فضل. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصرخسرو، ۱۳۷۲.
- طبری، محمد. جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲.
- عترت‌دوست، محمد. اختلاف قرائات قرآنی؛ جریان تاریخی-فرهنگی اهل بیت محوری. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۷ الف.
- عترت‌دوست، محمد. نقش غلات در شکل‌گیری روایات «سبعة احرف». مطالعات تاریخی قرآن و حدیث. ۶۴، ۱۰۹-۱۳۶، ۱۳۹۷ ب.
- العراقی، زین الدین. التقييد والإيضاح. مدینه منوره: المكتبة السلفية، ۱۳۸۹.
- علی‌الصغیر، محمدحسین. تاریخ قرآن. ترجمه: روح‌الله شهیدی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۸.
- غلامرضائی، هادی، روحی برندق، کاوس، نیل‌ساز، نصرت، کریمی، محمود. تحلیل کمی و کیفی اختلاف صحابه در قرائت قرآن در زمان پیامبر خدا. کتاب قیم. ۲۸، ۹۱-۱۱۰، ۱۴۰۲.
- کلینی، محمدبن یعقوب. کافی (ط- الإسلامية). تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷.
- مالک‌بن انس. الموطأ. ابوظبی: زایدبن سلطان، ۱۴۲۵.

- مسعودی، علی. مروج الذهب و معادن الجواهر. بیروت: دارالاندلس،
مسلم نیشابوری. صحیح. قاهره: دار الحديث، ۱۴۱۲.
- معارف، مجید. مقدمه‌ای بر تاریخ اختلاف قرائت قرآن. مقالات و بررسی‌ها، ۶۳، ۷-۳۰، ۱۳۷۷.
- معرفت، محمدهادی. التمهید فی علوم القرآن. قم: النشر الاسلامی، ۱۴۱۵.
- معرفت، محمدهادی. تاریخ قرآن. تهران: سمت، ۱۳۸۲.
- معرفت، محمدهادی. علوم قرآنی. قم: التمهید، ۱۳۸۴.
- مفتخری، حسین، کوشکی، فرشته. «قراء» و نقش ایشان در تحولات قرن اول هجری. تاریخ اسلام،
۲۲، ۱۱۰-۶۳، ۱۳۸۴.
- ناصر، شادی حکمت. نقل قرائت‌های قرآن: مسئله تواتر و پیدایی قرائات شاذ. ترجمه: الهه شاه‌پسند
و ولی‌عبدی، تهران: نشر کرگدن، ۱۳۹۸.
- نسائی، احمد. سنن. عمان: بیت الأفكار الدولية،
نووی، یحیی. التبیان فی آداب حملة القرآن. بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۱۴.

Bibliography

- Abū Dāwūd al-Ṭayālīsī, Sulaymān. (1419 AH / 1998 CE). *Musnad* (The Musnad Collection), Egypt: Dār al-Ījr.
- Abū Ṭālib Makkī, Muḥammad. (1426 AH / 2005 CE). *Qūwat al-Qulūb fī Mu‘āmalat al-Maḥbūb* (The Strength of Hearts in Dealing with the Beloved), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Abū ‘Ubayd, Qāsim. (1415 AH / 1995 CE). *Faḍā’il al-Qur’ān* (The Virtues of the Qur’ān), Damascus–Beirut: Dār Ibn Kathīr.
- Aḥmadī, Ḥabībullah. (1373 SH / 1994 CE). “Qur’ān va Qarā’at Mutawāṭīr ‘Ān” (The Qur’ān and Its Mutawāṭīr Recitation), *Kayhān-e Andīsh* no. 58, pp. 88–98.
- ‘Ala’ al-Ṣaghīr, Muḥammad Ḥusayn. (1398 SH / 2019 CE). *Tārīkh al-Qur’ān* (History of the Qur’ān), trans. Rūḥullah Shahīdī, Qom: Būstān-e Ketāb.
- al-‘Irāqī, Zayn al-Dīn. (1389 SH / 2010 CE). *al-Taḥyīd wa al-Idāh* (Restriction and Clarification), al-Madīnah al-Munawwarah: al-Maktabah al-Salafiyyah.
- Balāghī Najafī, Muḥammad Jawād. (1420 AH / 1999 CE). *Alā’ al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Bounties of the Merciful in Qur’ānic Exegesis), Qom: Bonyād-e Ba’th.
- Bukhārī, Muḥammad. (1410 AH / 1990 CE). *Ṣaḥīḥ* (The Authentic Collection), Cairo: Ministry of Awqāf.
- Dānī, ‘Uthmān bin Sa’īd. (1428 AH / 2007 CE). *Jāmi‘ al-Bayān fī al-Qirā’āt al-Sab‘* (Comprehensive Exposition on the Seven Recitations), Sharjah: University of Sharjah.
- Dhawqī, Amīr. (1396 SH / 2017 CE). *Milāk-hā-ye Tarjīh Qarā’at va Tuwassu’eh-ye Ān* (Criteria for Preferring and Expanding Recitations), Tehran: Imām Ṣādiq University.
- Gholām-Rezā’ī, Hādī; Rūhī-Barandagh, Kāvūs; Nīlsāz, [Nusrat]; Karīmī, Mahmūd. (1402 SH / 2023 CE). “Tahlīl-e Kamī va Kayfī-e Ekhtelāf Ṣaḥābah dar Qarā’at al-Qur’ān dar Zāmān-e Payāmbār” (Quantitative and Qualitative Analysis of Companions’ Differences in Qur’ānic Recitation in the Prophet’s Time), *Ketāb-e Qim*, 28, pp. 91–110.
- Hājī-Esmā’īlī, Muḥammad Rezā. (1384 SH / 2005 CE). “Barrasi-ye Ta‘āmol va Taqābul-e Qarā’at va Kitābat al-Qur’ān az ‘Aṣr Nuzūl tā Tasbī‘ al-Qarā’āt” (Interaction between Recitation and Codification of the Qur’ān from Revelation to Standardization), *Motall‘āt Islāmī*, 68, pp. 45–66.
- Hoseynī, Bībī Zaynab; Īrwānī Najafī, Murtazā. (1397 SH / 2018 CE). “Motāla‘eh-ye Tārīkhī-e Marāḥel-e Shokl-gīrī-ye Angārah-e Tawātur-e Qarā’āt-e Sab‘” (Historical Study of the Formation of the Tawātur Concept of the Seven Recitations), *Pazhūhhā-ye Qur’ān va Ḥadīth*, 2, pp. 175–195.
- Hoseynī, Ṣādiq. (1393 SH / 2014 CE). *‘Ulūm al-Qur’ān* (Sciences of the Qur’ān), Qom: Nashr al-Moṣṭafā.
- Ibn Abī Shaybah, Abū Bakr. (1409 AH / 1988 CE). *al-Kitāb al-Muṣannaf fī al-Aḥādīth wa al-Āthār* (The Classified Book of Hadīths and Narratives), Riyadh: Maktabat al-Rushd.

- Ibn Fāris, Ahmad. (n.d. / comparable). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah* (Lexicon of the Measures of Language), Qom: Maktab al-ʿIlām al-Islāmī.
- Ibn Hanbal, Ahmad. (1416 AH / 1995 CE). *Musnad* (The Musnad Collection), Beirut: Mu'assasat al-Risālah.
- Ibn Nadīm, Muḥammad. (1417 AH / 1996 CE). *al-Fihrist* (The Catalogue of Books), Beirut: Dār al-Maʿrifah.
- Ibn Saʿd, Muḥammad. (1410 AH / 1989 CE). *al-Ṭabaqāt al-Kubrā* (The Major Biographical Classes), Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.
- ʿItrat-Dūst, Muḥammad. (1397 SH-a / 2018 CE). *Ekhtelāf Qarāʾāt Qurʾānī: Jarīān Tārīkhī-Farhangī-ye Ahl-e Bayt-Mahvarī* (Differences in Qurʾānic Recitations: A Historical-Cultural Ahl-ul-Bayt-Centered Trend), Tehran: Imām Ṣādiq University.
- ʿItrat-Dūst, Muḥammad. (1397 SH-b / 2018 CE). “Naqsh-e Ghallāt dar Shokl-gīrī-ye Rīwāyāt ‘Sabʿat Aḥruf’” (Role of Extremists in Formation of the Seven Letter Narratives), *Motallāt Tārīkhī-ye Qurʾān va Ḥadīth*, 64, pp. 109–136.
- Jafārī, Arthur. (1386 SH / 2007 CE). *Wāzihā-ye Dakhīl dar Qurʾān* (Loanwords in the Qurʾān), trans. Fereydūn Badrah-ī, Tehran: Tūs.
- Jūhri, Ismāʿīl bin Hammād. (1376 AH / 1956 CE). *al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣaḥāḥ al-ʿArabīyah* (The Authentic: Crown of Language and Arabs), ed. Ahmad ʿAbd al-Ghafūr Aṭṭār, Beirut: Dār al-ʿIlm li-Malāyīn.
- Kholūsī, Dāwūd; Īrwānī Najafī, Murtazā; Pīrouzfar, Sohaylā. (1398 SH / 2019 CE). “Negahe-No va Taḥlīlī be Rīwāyāt ‘Sabʿat Aḥruf’” (A New Analytical Look at the Narratives of the Seven Ḥarf Recitations), *Amūzhihā-ye Qurʾānī*, 30, pp. 285–311.
- Khūʾī, Sayyid Abū al-Qāsim. (n.d.). *al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān* (The Elucidation in the Exegesis of the Qurʾān), Qom: Muʾassasat Ihyaʾ Āthār al-Khūʾī.
- Kulaynī, Muḥammad bin Yaʿqūb. (1407 AH / 1987 CE). *al-Kāfī* (The Sufficient Book), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Maʿāref, Majīd. (1377 SH / 1998 CE). “Moqaddame-ī bar Tārīkh Ikhtelāf Qarāʾāt al-Qurʾān” (An Introduction to the History of Qurʾānic Recitation Discrepancies), *Maqālāt va Barrāsīhā*, 63, pp. 7–30.
- Mālik bin Anas. (1425 AH / 2004 CE). *al-Muwattaʾ* (The Approved), Abu Dhabi: Zāyed bin Sulṭān Āl Nahyān Foundation.
- Maʿrifat, Muḥammad Hādī. (1382 SH / 2003 CE). *Tārīkh al-Qurʾān* (History of the Qurʾān), Tehran: SAMT.
- Maʿrifat, Muḥammad Hādī. (1384 SH / 2005 CE). *ʿUlūm Qurʾānī* (Qurʾānic Sciences), Qom: al-Tamhīd.
- Maʿrifat, Muḥammad Hādī. (1415 AH / 1994 CE). *al-Tamhīd fī ʿUlūm al-Qurʾān* (The Introduction to the Sciences of the Qurʾān), Qom: al-Nashr al-Islāmī.
- Masʿūdī, ʿAlī. (n.d.). *Murūj al-Dhahab wa Maʿādin al-Jawhar* (The Meadows of Gold and Mines of Gems), Beirut: Dār al-Andalus.
- Moftākharī, Husayn & Kūshkī, Fereshteh. (1384 SH / 2005 CE). “Qurrāʾ va Naqsh-e ʾIshān dar Tahavvolāt-e Qarn-e Awwal al-Hijrī” (The Reciters and Their Role in First Century Hijrī Transformations), *Tārīkh Islām*, 22, pp. 63–110.

- Muslim bin al-Ḥajjāj. (1412 AH / 1991 CE). *Ṣaḥīḥ Muslim* (The Authentic Collection of Muslim), Cairo: Dār al-Ḥadīth.
- Nasā'ī, Aḥmad. (n.d.). *Sunan* (The Sunan Collection), Amman: Bayt al-Afkār al-Duwaliyyah.
- Nāṣer, Shādī-Ḥekmat. (1398 SH / 2019 CE). *Naql Qarā'at-hā-ye Qur'ān: Mas'alah Tawātur va Pūydayi-ye Qar'āt-e Shādh* (Transmission of Qur'ānic Recitations: The Tawātur Issue and the Emergence of Non-Mainstream Recitations), trans. Elahe Shahpasand & Valī Abdī, Tehran: Kargadan.
- Nawawī, Yahyā. (1414 AH / 1993 CE). *al-Tabyān fī Ādāb Hamalat al-Qur'ān* (Clarification on the Etiquette of Qur'ān Bearers), Beirut: Dār Ibn Ḥazm.
- Pārchībāf Dowlatī, Karīm; Hojjatī, Sādāt Muḥammad Bāqer; Īzī, Sādāt Muḥammad 'Alī. (1391 SH / 2012 CE). "Tahlīl va Barrasī-ye Taqṣīm-bandihā dar Qarā'āt-e Qur'ān-e Karīm" (Analysis of Division Schemes in Qur'ānic Recitations), *Pazhūhhā-ye Qur'ān va Ḥadīth*, 2, pp. 19–38.
- Rāghib al-Isfahānī, Husayn. (1412 AH / 1991 CE). *al-Mufradāt fī Alfāz al-Qur'ān* (Vocabulary in the Words of the Qur'ān), Beirut: Dār al-Qalam.
- Rajabī, Muḥsin. (1385 SH / 2006 CE). "Zaminahā-ye Ṣudūr Rīwāyat Aḥruf-e Sab'ah" (Factors behind the Emergence of the Seven Ḥarf Narratives), *Majalleh-ye Motallāt Islāmī*, 72, pp. 83–127.
- Rājiḥī, 'Abdah. (1996 CE). *al-Lahajāt al-'Arabīyah fī al-Qirā'āt al-Qur'āniyyah* (Arabic Dialects in Qur'ānic Recitations), Alexandria: Dār al-Ma'rifah al-Jāmi'iyah.
- Ṣan'ānī, 'Abd al-Razzāq. (1437 AH / 2015 CE). *al-Muṣannaf* (The Categorized Collection), Beirut: Dār al-Ta'sīl.
- Shāhīn, 'Abd al-Ṣabūr. (2005 CE). *Tārīkh al-Qur'ān* (History of the Qur'ān), Cairo: Nahḍat Miṣr.
- Sulaymānī, Dāwūd. (1375 SH / 1996 CE). "Barrasī-ye 'Alal-e Taḥdīd-e Maṣāhif dar 'Asr 'Uthmān" (Examining Causes for the Unification of Codices in 'Uthmān's Era), *Barrasi-hā va Maqālāt*, 60, pp. 25–38.
- Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān. (1421 AH / 2000 CE). *al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān* (The Perfected in the Sciences of the Qur'ān), Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ṭabarī, Muḥammad. (1412 AH / 1992 CE). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Comprehensive Exegesis of the Qur'ān), Beirut: Dār al-Ma'rifah.
- Ṭabarsī, Fadl. (1372 SH / 1993 CE). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Collection of Elucidation in Qur'ānic Exegesis), Tehran: Nāṣer Khosrow.
- Ṭabātabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH / 1997 CE). *al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Balance in the Exegesis of the Qur'ān), Qom: Intishārāt Islāmī.
- Zarkashī, Muḥammad. (1410 AH / 1989 CE). *al-Burhān fī 'Ulūm al-Qur'ān* (The Proof in Qur'ānic Sciences), Beirut.
- Zarqānī, Muḥammad. (1368 SH / 1989 CE). *Manāhil al-'Irfān fī 'Ulūm al-Qur'ān* (Springs of Knowledge in Qur'ānic Sciences), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.